

IRENA E. KOTOWSKA
JANINA JÓŹWIAK

Nowa demografia Europy a rodzina

Streszczenie

Artykuł opisuje współczesne przemiany demograficzne Europy prowadzące do „nowej demografii Europy”. Określa ona trwale odmienne warunki rozwoju kontynentu wynikłe nie tylko ze zmian liczby ludności i przekształceń struktur wieku, ale także z przemian struktur rodzin i gospodarstw domowych oraz relacji między pokoleniami. Przemiany struktur wieku w krajach Unii Europejskiej zostały zilustrowane wynikami projekcji ludnościowej Eurostatu z 2010r. Omówiono nowe, ale coraz częściej występujące formy rodzin i innych związków będące rezultatem zasadniczych zmian przebiegu życia jednostki. W tekście zwraca się uwagę na długofalowe konsekwencje aktualnych procesów demograficznych, cechy wspólne przemian ludnościowych i ich zróżnicowanie między krajami. Także podkreśla się konieczność badania procesów ludnościowych przy zastosowaniu zarówno w makro jak i mikro perspektywy, przy czym badania zachowań demograficznych i ich uwarunkowań powinny być prowadzone z perspektywy przebiegu życia jednostki.

Słowa kluczowe: nowa demografia Europy, odtwarzanie pokoleń, formy rodziny, przebieg życia, dynamika struktur ludności, starzenie się populacji, relacje między pokoleniami.

Wprowadzenie

Od ponad 40 lat Europa doświadcza zmian demograficznych, które doprowadziły do ustalenia się nowego porządku demograficznego na kontynencie. Odwołując się do określenia Dirka van de Kaa ‘nowa demografia Europy’ oznacza, że ludność Europy utraciła zdolność równoważenia urodzeń i zgonów, a to implikuje nową sytuację demograficzną w przyszłości.¹ Nie chodzi przy tym o długookresowe trendy spadku płodności i wydłużania się życia ludzkiego wskutek zmniejszania się umieralności, jakie współwystępują wraz z procesami modernizacji. Charakteryzują one proces przejścia demograficznego od reprodukcji ludności typu tradycyjnego z wysoką płodnością i umieralnością do reprodukcji nowoczesnej o niskim natężeniu zgonów i niskiej płodności, który ma charakter globalny.

¹ Dirk van de Kaa użył tego określenia w swoim referacie „The New Demography of Europe” ogłoszonym w dn.8.05.2003r. z okazji pobytu w Warszawie związanego z nadaniem mu tytułu doktora honoris causa Szkoły Głównej Handlowej. Określenie to jest coraz częściej używane w dyskusjach o sytuacji demograficznej w Europie (np. Population Network Newsletter Popnet, Addressing the Challenges of Europe’s New Demography, No. 35, Summer 2003; Macura M., MacDonald A.L., Haug W. (eds.). The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses, United Nations, New York and Geneva, 2005).

Nowa demografia Europy natomiast oznacza utrwalenie się procesu odtwarzania pokoleń na poziomie poniżej prostej zastępowalności pokoleń. Specyfika Europy polega również na tym, że nie tylko jest kontynentem najbardziej zaawansowanym w wydłużaniu życia ludzkiego, ale jednocześnie w wielu krajach dokonało się przejście do bardzo niskiej lub niskiej płodności. O bardzo niskiej płodności (czasami zwanej „skrajnie niską”) mówi się wówczas, gdy przekrojowy współczynnik dzietności ogólnej (TFR) nie przekracza 1,35 dziecka na kobietę w wieku rozrodczym, zaś o niskiej płodności wówczas, gdy miernik ten zawiera się między 1,35 a 1,5. W 2002 r. spośród 43 krajów będących członkami Rady Europy aż 17 miało wartość tego miernika nie większą od 1,3, a łącznie 28 krajów – dzietność nie przekraczającą 1,6. W 1970 r. w żadnym kraju ten miernik nie spadł poniżej 1,6, a 12 krajów miało dzietność w przedziale 1,9 – 2,2, czyli oscylującą wobec poziomu gwarantującego zastępowalność pokoleń, zaś w 27 krajach występowała reprodukacja rozszerzona (miernik ten był wyższy od 2,2). Mimo obserwowanego w dekadzie 2000 – 2010 stopniowego wzrostu TFR w wielu krajach Unii Europejskiej, w 2010r. aż 14 spośród 27 krajów Unii miało wartość tego miernika nieprzekraczającą 1,5, a Łotwa i Węgry miały TFR poniżej 1,35.

Długookresowy trend spadku umieralności w Europie uległ zahamowaniu w Europie Środkowo-Wschodniej – w połowie lat 1960-tych dla mężczyzn, w latach 1980-tych dla kobiet – podczas, gdy pozostałe kraje doświadczały systematycznej poprawy charakterystyk przeżycia. Ostatnie dwie dekady są okresem wyraźnego zmniejszania się umieralności w krajach tego regionu, zwłaszcza w Czechach, Polsce, czy Słowenii, jednak podział na Wschód-Zachód w odniesieniu do charakterystyk przeżycia jest bardzo wyraźny. W Europie najdłużej żyją mężczyźni w Szwajcarii (e0 na poziomie 79,9 lat w 2010r.), Islandii (79,8 lat) i Szwecji (79,6) zaś kobiety – w Hiszpanii (85,3), Francji (85), a także w Szwajcarii (84,6) i Włoszech (84,5).

Utrzymywanie się tak niskiej płodności przy jednoczesnym stałym wydłużaniu się życia ludzkiego ma określone konsekwencje dla dynamiki zmian ludności. Prowadzi nie tylko do spadku przyrostu naturalnego oraz intensyfikacji procesu starzenia się ludności, ale przede wszystkim do głębokiego zachwiania relacji między liczebnością roczników najmłodszych, populacji w wieku produkcyjnym i populacji osób najstarszych. Nowy porządek demograficzny Europy oznacza więc nie tylko spadek przyrostu naturalnego w nadchodzących dekadach, spadek lub w najlepszym razie stabilizację liczby ludności, ale także bezprecedensowe zmiany struktur wieku ludności. Przyspieszenie procesu starzenia się ludności, zwłaszcza w najbliższych dwóch dekadach, kiedy roczniki powojennego wyżu urodzeń będą wkraczać w wiek poprodukcyjny, będzie współwystępować ze spadkiem liczby ludności w wieku produkcyjnym oraz starzeniem się zasobów pracy. Zgodnie z projekcjami ludności opracowanymi przez ONZ oraz EUROSTAT Europa jest

i będzie nie tylko najstarsza demograficznie, ale także będzie jedynym kontynentem o znaczącym ubytku ludności w wieku produkcyjnym.

Starzenie ludności jest procesem nieodwracalnym o globalnym charakterze. Stałe zwiększanie się liczby i udziału osób w wieku 60 lat i więcej (lub 65 lat i więcej) jest immanentnie związane z przeobrażeniami procesu odtwarzania pokoleń dokonującymi w trakcie szeroko pojętych procesów modernizacyjnych. Starzenie się ludności jest więc przewidywalnym skutkiem tych zmian, wskazywanym od lat przez demografów (por. typy struktur wieku zaproponowane przez G.Sundbärga w 1894 r. – np. Holzer, 2003). To, co charakteryzuje współczesny proces starzenia się ludności w Europie dotyczy bardzo szybkiego przyrostu liczby osób w najstarszych rocznikach wieku powyżej 80 lat (*double ageing*). Właśnie przewidywane przyspieszenie procesu starzenia się ludności Europy spowodowało wzrost zainteresowania w latach 1990-tych jego ekonomicznymi i społecznymi skutkami. Niepokojono się zwłaszcza o wydolność finansową systemów emerytalnych, finansowanych z bieżących składek osób pracujących tym bardziej, że aktywność ekonomiczna osób w wieku 55-64 lata zmniejszyła się w krajach UE15 w latach 1980-tych. Wśród krajów UE15 wyraźna tendencja spadkowa wystąpiła w latach 1990-tych. Reformy systemów emerytalnych, w tym zwłaszcza podwyższanie ustawowego wieku emerytalnego i ograniczanie możliwości wcześniejszego przejścia na emeryturę, wraz z działaniami na rzecz podnoszenia zdolności do zatrudnienia tych osób (kształcenie ustawiczne, odpowiednia organizacja i warunki pracy) wpłynęły na odwrócenie tendencji spadkowej stóp zatrudnienia w tej grupie osób w większości krajów UE. Jednak dotychczasowy wzrost aktywności zawodowej jest dalece niewystarczający wobec przewidywanych zmian struktur wieku – intensyfikacji procesu starzenia, spadku ludności w wieku produkcyjnym, zmian relacji między pokoleniami – osobami najmłodszymi, w wieku produkcyjnym i w wieku starszym.

Dodatkowo wskutek zmian przepływów migracyjnych obserwowanych w drugiej połowie XX wieku Europa stała się kontynentem napływu. Wzrosła nie tylko wielkość strumienia migrantów, ale także zmieniły się jego cechy strukturalne, zwłaszcza od lat 1980-tych. Strumienie napływu stały się bardziej zróżnicowane także ze względu na typ migracji czy kierunek napływu, wzrósł udział kobiet zwłaszcza w migracjach zarobkowych (np. Salt, 2005, Coleman 2009, Sobotka 2009).

W migracjach do Europy dominują wyraźnie przyjazdy zarobkowe, choć nadal łączenie rodzin jest ważnym powodem migracji, coraz więcej uchodźców politycznych poszukuje azylu na kontynencie, a zmniejsza się rola migracji osiedleńczej. Migracje międzynarodowe odgrywają coraz większą rolę w kształtowaniu dynamiki ludności – według ocen z 2005r. migracje międzynarodowe stanowiły główną składową zmian liczby ludności w 26 spośród 45 krajów Europy (Salt, 2005). Jed-

nak jak wskazują analizy, migracje nie zmieniają zasadniczo przekształceń struktur wieku generowanych przez zmiany płodności i umieralności (por. Bijak i inni, 2008). Podsumowując najkrócej, nowa demografia Europy może być scharakteryzowana trzema „naj”: **naj**niższa (w historii i w porównaniu z innymi regionami świata) płodność, **naj**dłuższe trwanie życia (największa liczba osób w wieku powyżej 80 lat), **naj**wyższa intensywność imigracji.

Możemy zatem mówić o tym, że nowa demografia Europy określa trwale odmienne warunki rozwoju kontynentu wynikłe nie tylko ze zmian liczby ludności i przekształceń struktur wieku. Zmiany struktur wieku są skutkiem przemian procesu reprodukcji ludności, w szczególności zaś zmian płodności związanych z przeobrażeniami zachowań dotyczących rodziny, ale także mają wpływ na relacje między dziećmi, rodzicami i dziadkami. I właśnie tej „podwójnej“ roli rodziny we współczesnych przemianach demograficznych dotyczy niniejszy tekst.

Najpierw zajmiemy się zmianami zachowań dotyczących rodziny jako zasadniczym komponentem przeobrażeń procesu odtwarzania pokoleń w Europie. Następnie przedstawimy przyszłe zmiany struktur wieku ludności, odwołując się do ostatniej projekcji ludności Eurostatu z 2010 r. Przemiany struktur wieku wynikające z przeobrażeń procesu odtwarzania pokoleń mają wspólny kierunek, jednak ich nasilenie jest zróżnicowane, bowiem procesy je generujące mają swą regionalną specyfikę. Z tego względu przytaczamy stosowne informacje o przyszłych zmianach struktur wieku dla 27 krajów Unii Europejskiej. Następnie rozważamy konsekwencje przeobrażeń procesu reprodukcji ludności oraz zmian struktur wieku zarówno z perspektywy przebiegu życia jednostki jak i zmian struktur rodzin i gospodarstw domowych oraz relacji między generacjami.

Zmiany zachowań demograficznych dotyczących rodziny jako zasadnicza składowa przeobrażeń procesu reprodukcji ludności w Europie

U podstaw przemian demograficznych obserwowanych od lat 1960-tych w Europie, nazwanych drugim przejściem demograficznym (van de Kaa, 2004, 2008, Lesthaeghe 2010) i prowadzących do nowej demografii Europy, leżą zmiany zachowań dotyczących rodziny. Cechują je wspólne trendy:

- opóźnianie tworzenia związków i rodzenia pierwszego dziecka,
- spadek płodności,
- deinstytucjonalizacja rodziny, która przejawia się poprzez zmniejszenie się znaczenia małżeństwa jako instytucji na rzecz instrumentalnego traktowania jako formy kontraktu ułatwiającego funkcjonowanie pary, zwłaszcza pary z dziećmi,

- destabilizacja rodziny, przejawiającej się rosnącym ryzykiem rozpadu związku, także wskutek coraz częstszego występowania związków nieformalnych jako form tworzenia rodziny.

Jednocześnie występuje wyraźne zróżnicowanie terytorialne przebiegu tych czterech podstawowych procesów dotyczących przemian rodziny (np. Haintrais 2006, Kotowska 2009), co prowadzi do zróżnicowania demograficznych modeli rodziny. Nie można przy tym określić wyraźnego podziału Wschód-Zachód czy Północ-Południe. Wydaje się, że podział Wschód-Zachód w odniesieniu do średniego wieku zawierania pierwszego związku małżeńskiego przez kobiety jeszcze się utrzymuje. Opóźnianie zawierania związku w krajach Europy Środkowo-Wschodniej rozpoczęło się znacznie później niż w pozostałej części Europy (w latach 1990-tych), zatem mimo stopniowego wzrostu średniego wieku zawierania związku nadal utrzymują się różnice wzorca zawierania małżeństw w tych regionach występujące poprzednio tzn. kobiety zawierające pierwszy związek małżeński z krajów Europy Środkowo-Wschodniej są młodsze niż kobiety z Europy Północnej, Południowej i Zachodniej. Późne zakładanie rodziny i późne rodzicielstwo, duże znaczenie alternatywnych do małżeństwa form rodziny (kohabitacja, *Living-Apart-Together*) oraz wysokie natężenie rozpadu związków charakteryzuje przemiany rodziny w krajach Europy Północnej, podczas gdy w Europie Południowej zarówno decyzje o związku jak i o dziecku są także podejmowane w późniejszym wieku, ale małżeństwo jest nadal dominującą formą rodziny, a jego trwałość jest znacznie większa. Stopień deinstytucjonalizacji i destabilizacji rodziny w pozostałych krajach europejskich jest mniejszy niż krajach skandynawskich, zaś opóźnianie tworzenia i rozwoju rodzin zbliżone. Z kolei kraje Europy Środkowo-Wschodniej, czyli Węgry, Czechy, Polska i Słowacja jak również Łotwa i Litwa, tworzą grupę, w której opóźnianie związków małżeńskich jeszcze nie jest tak silne, natomiast są niejednorodne ze względu na znaczenie małżeństwa dla tworzenia rodziny oraz stabilność rodziny. W tej grupie wyróżnia się Estonia, bliska krajom skandynawskim ze względu na stopień deinstytucjonalizacji rodziny i jej niestabilność.

Ze względu na poziom dzietności można raczej mówić o podziale na kraje Europy Północnej i Zachodniej oraz kraje Europy Południowej i Środkowo-Wschodniej. W krajach Europy Północnej, które już w połowie lat 1960-tych doświadczyły spadku dzietności do poziomu poniżej prostej zastępowalności pokoleń, przekrojowy współczynnik dzietności nie spadł poniżej 1,5. Natomiast w krajach, które zaznały tego spadku w latach 1980-tych (Europa Południowa) oraz w latach 1990-tych (Europa Środkowo-Wschodnia) spadek trwał krócej i był znacznie głębszy (do wartości TFR poniżej 1,3). Odrębną grupę tworzą kraje niemieckojęzyczne, w których przebieg spadku dzietności był łagodniejszy, ale głębszy niż w Europie Północnej i Zachodniej, i od połowy lat 1990-tych oscyluje wokół poziomu 1,3. Należy także zwrócić uwagę na to, że kraje Europy

Zachodniej i Północnej doświadczają od połowy lat 1990-tych systematycznej poprawy wskaźników dzietności wskutek wzrostu płodności kobiet w wieku 30-39 lat (*recuperation*). Przejawy nieznacznej poprawy można zauważyć także od początku obecnej dekady w krajach o najniższej dzietności, ale w krajach Europy Środkowo-Wschodniej proces ten uległ zahamowaniu. W Polsce współczynnik dzietności wzrósł z 1,22 w 2003r. do 1,4 w 2009r, zaś w 2010r. spadł do 1,38. Zarówno zróżnicowany spadek dzietności jak i jej powolny wzrost sprawiają, że obecnie mamy do czynienia w Europie z dwiema grupami krajów – charakteryzującymi się dzietnością powyżej 1,5 oraz mającymi dzietność poniżej 1,5.

Charakterystyczne jest przy tym, że im później się rozpoczynały się zmiany zachowań dotyczących rodziny, tym gwałtowniejszy był ich przebieg. Szczególnie szybkie były to zmiany w krajach podlegających transformacji systemowej, w tym także i w Polsce. Dokonujące się z różną intensywnością w krajach europejskich zmiany zachowań dotyczących rodziny prowadzą do destandardyzacji tych zachowań i ich segmentacji. Przejawami tego są: rosnące zróżnicowanie decyzji podejmowanych w różnych fazach przebiegu życia, zmiany sekwencji zdarzeń oraz osłabienie lub zerwanie powiązań między nimi (np. małżeństwo a urodzenie dziecka).

Ważną cechą przemian rodziny w Europie jest właśnie zmiana relacji na poziomie makro między opóźnianiem decyzji o rodzinie, deinstytucjonalizacją i destabilizacją rodziny a dzietnością, obserwowana od połowy lat 1980-tych (np. Billari and Kohler, 2004, Sobotka and Toulemon, 2008, Prskawetz et al., 2010). Dane przekrojowe wskazują, że zmieniła się z ujemnej na dodatnią przekrojowa korelacja między przekrojowym współczynnikiem dzietności TFR oraz odsetkiem urodzeń pozamażeńskich, a także zanikła korelacja między TFR i ogólnym współczynnikiem zawierania pierwszych małżeństw. W tych krajach, gdzie założenie rodziny oznacza przede wszystkim zawarcie małżeństwa, przy czym małżeństwo jest względnie stabilne, występuje bardzo niska lub niska dzietność (Europa Południowa, Polska, Węgry, Słowacja, a także Niemcy, Austria i Szwajcaria). Natomiast kraje o mniejszym znaczeniu małżeństwa dla tworzenia rodziny oraz większej częstotliwości rozwodów mają na ogół wyższą dzietność (Europa Północna, Holandia, Belgia, Francja). Innymi słowy, wyższa dzietność występuje w krajach, w których przemiany dotyczące rodziny - opóźnianie decyzji o rodzinie, jej destabilizacja i deinstytucjonalizacja, są stosunkowo bardziej zaawansowane. Przejawia się to późnym wiekiem zawierania związków małżeńskich i rodzenia dzieci, a także niskimi współczynnikami zawierania małżeństw współwystępującymi z wysokimi współczynnikami rozwodów. W większości krajów spadająca skłonność do zawierania małżeństwa nie oznacza jednak rezygnacji z tworzenia rodziny, a także rosnącego udziału osób bezdzietnych, bowiem jednocześnie coraz więcej

osób pozostaje w związkach kohabitacyjnych, a udział urodzeń pozamażeńskich w ogólnej liczbie urodzeń rośnie znacząco.

Oczywiście tych ustaleń nie można interpretować w kategoriach przyczynowo-skutkowych. Mimo zmiany kierunku przekrojowej korelacji między współczynnikiem dzietności oraz różnymi wskaźnikami charakteryzującymi wzorce płodności i tworzenia związków (małżeństw) powiązania między tymi zmiennymi na poziomie mikro pozostają bowiem nadal negatywne. Jednak te wyniki sygnalizują, iż utrzymujące się znaczenie małżeństwa dla tworzenia rodziny oraz jego stabilność nie gwarantują płodności wysokiej według standardów europejskich (TFR bliskie 2,0).

Powstaje zatem pytanie, dlaczego nastąpiła zmiana tych relacji na poziomie makro? Pojawiają się opinie, że zmiana ta czyni wątpliwym pogląd, że przemiany rodziny *per se* doprowadziły do niskiej płodności w Europie. Sobotka and Toulemon piszą wręcz, że „zmiany zachowań dotyczących rodziny i struktur rodzinnych nie mogą być traktowane jako przyczyna niskiej płodności w Europie” (Sobotka and Toulemon, 2008: 128). Jednak wnikliwe analizy (Prskawetz et al., 2010), mające za podstawę dane w postaci szeregów przekrojowo-czasowych, pokazują, jak ważny jest kontekst ekonomiczny oraz społeczno-kulturowy, w którym dokonują się rozważane przemiany rodziny. Jeśli bowiem uwzględni się różnice tego kontekstu pomiędzy krajami, korelacje między dzietnością a średnim wiekiem zawierania pierwszego małżeństwa przez kobiety, średnim wiekiem rodzenia pierwszego dziecka, odsetkiem urodzeń pozamażeńskich i współczynnikiem rozwodów pozostają negatywne, choć ich natężenie jest zróżnicowane między krajami. W krajach Europy Północnej i Zachodniej te związki korelacyjne są znacznie słabsze niż w krajach Europy Południowej i Środkowo-Wschodniej. W pierwszej grupie krajów zmiany zachowań dotyczących rodziny są odzwierciedleniem przeobrażeń systemu norm i wartości w tej sferze współwystępujących ze znaczącymi zmianami ról kobiet i mężczyzn zarówno w społeczeństwie jak i rodzinie, ilustrującymi postęp w równym traktowaniu obu płci. Innymi słowy, kontekst strukturalny i instytucjonalny oraz kontekst kulturowy są bardziej dostosowane do nowych form rodziny i łączenia życia rodzinnego z innymi obszarami aktywności (edukacja, praca, rekreacja) w warunkach rosnących aspiracji życiowych i oczekiwań młodych osób. Z kolei w drugiej grupie krajów występuje niekompatybilność między różnymi elementami szeroko pojmowanego kontekstu a aspiracjami i oczekiwaniami młodych osób. Dostosowania rozwiązań instytucjonalnych i struktur rynku pracy do rosnącego zaangażowania kobiet na rynku pracy dokonują się znacznie wolniej, podobnie zresztą jak przemiany systemu norm i wartości w sferze rodziny oraz kulturowych ról płci. Dodatkowo uwzględnienie w analizach heterogeniczności zmian w czasie pokazało, że natężenie ujemnej korelacji między współczynnikiem dzietności a odpowiednimi miernikami de-

mograficznymi charakteryzującymi przemiany rodziny zmniejszyło się w latach 1975-2001, a później korelacja stała się dodatnia. To sugeruje, że negatywny wpływ przemian dotyczących rodziny (opóźnianie, deinstytucjonalizacja i destabilizacja) na płodność na poziomie makro może ulec zmniejszeniu, zwłaszcza w krajach gdzie dostosowania kontekstu ekonomicznego i społeczno-kulturowego prowadzą do poprawy warunków dla tworzenia rodzin (sytuacja młodych osób na rynku pracy) i łączenia życia rodzinnego z innymi aktywnościami (zwłaszcza z edukacją i pracą).

Reasumując, obserwowana na poziomie makro zmiana korelacji między dzietnością i zmiennymi charakteryzującymi zachowania dotyczące rodziny z negatywnej na pozytywną może wynikać z dokonującego się w czasie w wielu krajach spadku napięcia negatywnego związku na poziomie mikro pod wpływem zmieniających się norm i wartości oraz warunków dla tworzenia i rozwoju rodziny (Prskawetz et al., 2010: 685). Co więcej, można oczekiwać stopniowego wzrostu liczby krajów doświadczających osłabienia negatywnego wpływu przemian rodziny na dzietność na poziomie mikro, co przyczyni się do utrwalania pozytywnej zależności na poziomie makro.

Stopniowa odbudowa płodności w Europie, której znaczenia dla kształtowania się struktur wieku ludności nie da się przecenić, może jednak być niewystarczająca w wielu krajach, by zmienić zasadniczo relacje między osobami najmłodszymi, dojrzałymi oraz osobami starszymi. Trzeba bowiem pamiętać o tym, że relacje pomiędzy dynamiką wzrostu populacji i jej strukturą wieku mają charakter zwrotny – dynamika wzrostu ludności (mierzona np. współczynnikiem przyrostu naturalnego) ma zasadniczy wpływ na strukturę wieku, ta zaś z kolei wpływa na tempo wzrostu populacji. Im niższa jest liczba urodzeń i niższe tempo wzrostu, tym starsza jest struktura wieku. Z kolei, im starsza jest struktura wieku, tym tempo wzrostu niższe i niższa jest liczba urodzeń, co znów przyspiesza proces starzenia się struktury wieku. Tak więc „impet” (*momentum*) wzrostu populacji wbudowany jest w jej strukturę wieku, która po osiągnięciu pewnego krytycznego stopnia zaawansowania procesu starzenia prowadzi do stałego spadku rozmiarów populacji (stałego ujemnego przyrostu). Takie negatywne momentum wzrostu populacji pojawia się w efekcie długotrwałego występowania niskiej lub bardzo niskiej płodności (przez 2-3 dekady) a szybkie wydłużanie się trwania życia wzmacnia proces zmierzania ku negatywnemu momentum. W Europie przejście od pozytywnego do negatywnego momentum nastąpiło około roku 2000 (Lutz et al., 2003), a wzrost liczby ludności Europy odbywa się dzięki migracjom. Trzeba zatem pamiętać, że długookresowe utrzymywanie się TFR poniżej 1,5 prowadzi do bardzo trudno odwracalnych konsekwencji.

Nie ulega też wątpliwości, iż nawet przy założeniu odbudowy płodności, czyli stopniowego wzrostu współczynnika dzietności w krajach Unii Europejskiej z 1,59

w 2010r. do 1,64 w 2030r. oraz 1,71 w 2060r. (The 2012 Ageing Report, 2011), wystąpią trwałe przekształcenia struktur wieku ludności Europy, które określają nowe relacje między pokoleniami.

Ze zjawiskiem negatywnego momentum wiąże się hipoteza „pułapki niskiej płodności” (Lutz et al. 2005), która mówi o istnieniu w procesie spadku płodności mechanizm wzajemnego wzmocnienia się działania trzech czynników: demograficznego, społecznego i ekonomicznego. Demograficzny element to właśnie mechanizm ujemnego momentum. Społeczny czynnik dotyczy istnienia „społecznego sprzężenia zwrotnego”, zgodnie z którym osoby, które mają nieliczne rodzeństwo są skłonne do posiadania równie nielicznego potomstwa. Składnik ekonomiczny tego mechanizmu wiąże się z faktem, że rzeczywiście posiadana (urodzona) przez młodszą generację liczba dzieci może być zmniejszona w stosunku do pożądaną w wyniku konfrontacji przez rodziców ich aspiracji z trudniejszą niż dla generacji wcześniejszej sytuacją ekonomiczną. Trudniejsza sytuacja ekonomiczna i malejący tzw. „potencjalny dochód” są zaś wynikiem większych obciążeń będących skutkiem postępującego starzenia się ludności. Zrealizowana dzietność będzie zatem mniejsza niż oczekiwana, co wzmocnia proces spadku liczby urodzeń.

Przewidywane zmiany liczby i struktury ludności w Europie

Kolejne projekcje ludności Unii Europejskiej, opracowywane przez Eurostat (EUROPOP2004, EUROPOP2008, EUROPOP2010) przy nieco odmiennych założeniach o płodności, umieralności i migracjach – podstawowych składowych dynamiki ludności², ukazują niewielkie różnice w przewidywanych zmianach wielkości populacji oraz niezmiennie wskazują na znaczące zmiany struktur wieku ludności: zaawansowane starzenie się populacji i ludności w wieku produkcyjnym (potencjalne zasoby pracy) oraz spadek wielkości tych zasobów (Van der Gaag & Van der Erf 2008; The 2012 Ageing Report, 2011)³.

W przeciwieństwie do wyników przewidywań z 2004 r., według projekcji z 2008 r. liczba ludności UE27 zwiększy się o około 5% w 2050 r., zaś według projekcji z 2010 r. – w 2040 r., a następnie ulegnie zmniejszeniu. Ta różnica wynika z nieznacznego wzrostu płodności oraz kontynuacji spadku umieralno-

² Według założeń z 2010r. zarówno poprawa płodności jak i spadek umieralności będą nieco silniejsze niż to przyjęto z projekcji z 2008r. Jedynie w 6 krajach wartości TFR w 2060r. są nieco niższe od założonych poprzednio, zaś wartości oczekiwanego trwania życia noworodka są mniejsze w 5 krajach dla chłopców oraz w 7 krajach dla dziewczynek (The 2012 Ageing Report, 2011: 28).

³ Przytoczone w tekście wyniki projekcji ludności dotyczą tzw. scenariusza zbieżności, który zakłada stopniowe zmniejszanie się różnic płodności i umieralności między krajami Unii. Jednak proces ujednocniania się wartości syntetycznych charakterystyk obu składowych dynamiki ludności (TFR, e0) wykracza poza przyjęty horyzont projekcji tj. poza rok 2060.

ści w porównaniu do założeń przyjętych w projekcji EUROPOP2004. W 2060 r. ludność Unii Europejskiej będzie liczyć 517 mln, o 16 więcej niż 2010. Jednak prawie połowa krajów Unii dozna spadku liczby ludności (kraje Europy Środkowo-Wschodniej bez Słowenii, kraje Europy Południowej z wyjątkiem Cypru i Włoch oraz Niemcy), podczas gdy w pozostałych krajach liczba ludności będzie rosła.

Znaczące zmiany struktur wieku ludności przejawiają się (rysunek 1 i rysunek 2):

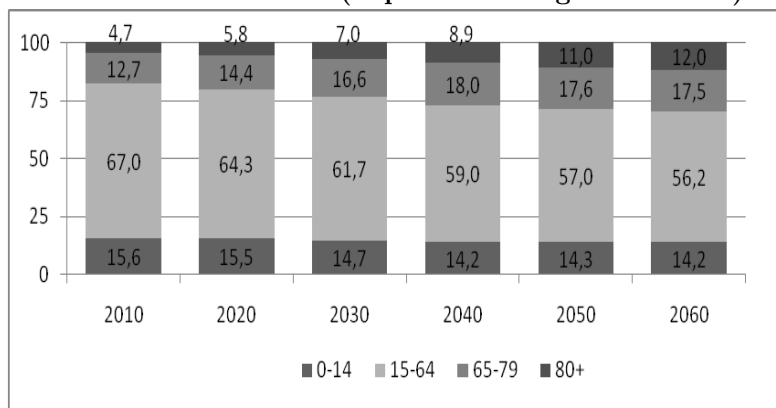
- regularnym ale niewielkim zmniejszeniem się udziału osób najmłodszych (0-14 lat) z 15,6% w 2010 r. do 14,2% w 2060 r.,
- znacznym spadkiem liczby i udziału osób w wieku 15-64 lata – w latach 2010-2060 wielkość potencjalnych zasobów pracy spadnie o blisko 42 mln, a ich udział zmniejszy się z 67% do 56,2 %,
- stałym wzrostem liczby osób w wieku 65 lat i więcej oraz ich udziału w całej populacji – liczebność tej grupy wzrośnie z 87,5 mln w 2010 r. do 152,6 mln 2060 r., co przekłada się na zwiększenie się udziału osób starszych z 17,4% do 29,5%. Dodatkowo odsetek osób w wieku 80 lat i więcej zwiększy się z 5 do 12, a więc do poziomu zbliżonego dla udziału osób najmłodszych.

Rysunek 1. Zmiany struktury wieku ludności Unii Europejskiej 2010 vs. 2060 (procentowy udział poszczególnych grup wieku)

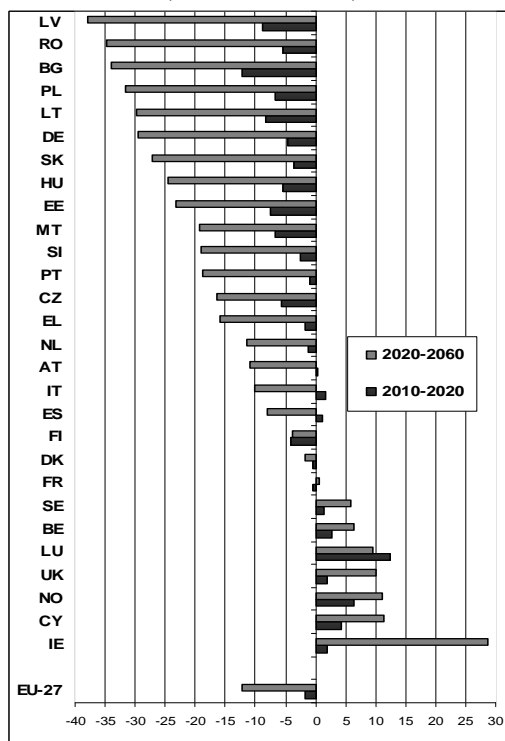
Źródło: EUROPOP 2010, scenariusz zbieżności, Eurostat.

Rysunek 2. Zmiany struktury wieku ludności Unii Europejskiej w latach 2010 – 2060 (w procentach ogółu ludności)

Źródło: EUROPOP 2010, scenariusz zbieżności, Eurostat.

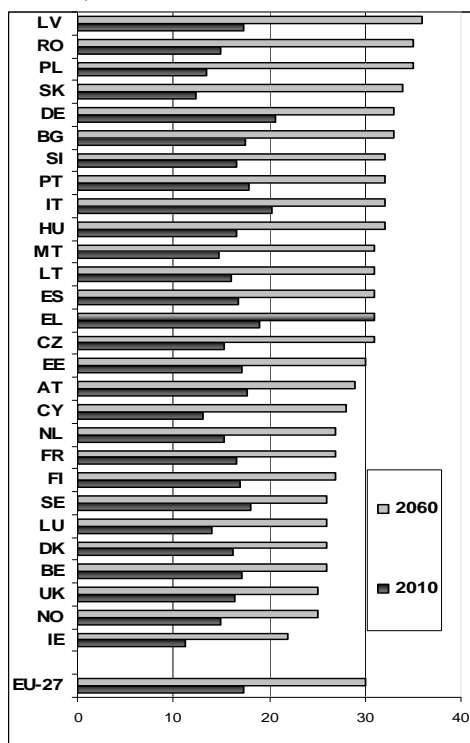
Rysunek 3. Zmiany liczby osób w wieku 15-64 lata, 2010-2020-2060 (w procentach)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EUROPOP 2010, scenariusz zbieżności, Eurostat.

Przekształcenia struktur wieku ludności poszczególnych krajów Unii Europejskiej przebiegają podobnie jednak ich nasilenie jest zróżnicowane, bowiem proces odtwarzania pokoleń ma swą regionalną specyfikę. W większości krajów Unii Europejskiej spadek liczby ludności w wieku produkcyjnym przewidywany jest już w dekadzie 2010-2020 (rysunek 3). Ta spadkowa tendencja będzie kontynuowana w następnych latach. W całym okresie projekcji jedynie kilka krajów nie dozna ubytku potencjalnych zasobów pracy (Francja, Szwecja, Belgia, Luksemburg, Wielka Brytania, Cypr i Irlandia). Najgłębszy spadek tzn. zmniejszenie się liczebności tej populacji o więcej niż 30% w latach 2010-2060 jest przewidywany dla krajów Europy Środkowo-Wschodniej (Estonia, Węgry, Słowacja, Łotwa, Litwa, Polska, Bułgaria, Rumunia) i w Niemczech.

Rysunek 4. Zmiany udziału osób w wieku 65 lat i więcej, 2010 vs. 2060 (w procentach ogółu ludności)

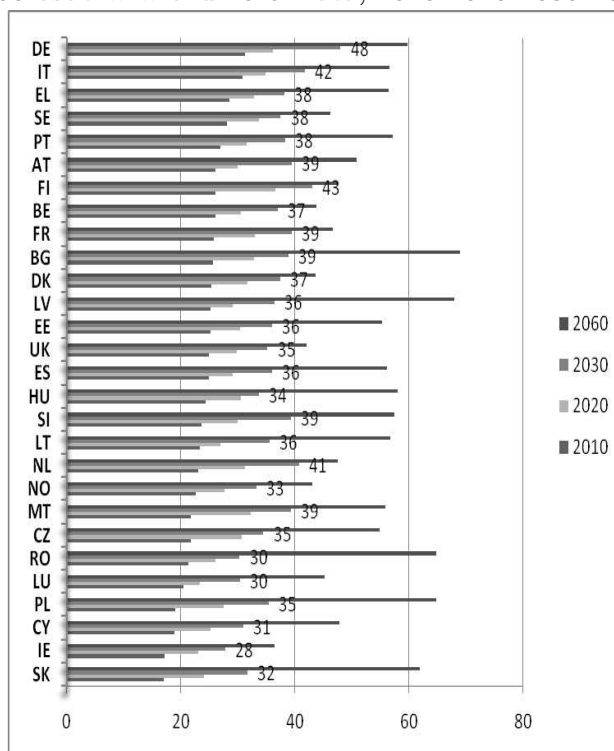

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EUROPOP 2010, scenariusz zbieżności, Eurostat.

Podobnie intensywność procesu starzenia się populacji będzie zróżnicowana. Kraje uznawane w 2010 r. za stosunkowo mniej zaawansowane w tym procesie jak kraje Europy Środkowo-Wschodniej staną się za 50 lat krajami o najwyższym udziale osób w wieku 65 lat i więcej, zbliżonym do wartości obserwowanych

w krajach Europy Południowej i w Niemczech. W 14 krajach Unii odsetek osób w tym wieku będzie wynosić przynajmniej 30%, w pozostałych krajach ten odsetek mieści się w przedziale 22-29 (rysunek 4).

Rysunek 5. Liczba osób w wieku 65 i więcej lat przypadająca na 100 osób w wieku 15-64 lata, 2010-2020-2030-2060

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EUROPOP 2010, scenariusz zbieżności, Eurostat.

Nietrudno zauważyć, że najgłębszych zmian struktur wieku w latach 2010-2060 doznają kraje Europy Środkowo-Wschodniej, Europy Południowej i Niemcy. Znajduje to odzwierciedlenie w zmianach współczynnika obciążenia demograficznego osobami starszymi, definiowanego jako liczba osób w wieku 65 lat i więcej przypadająca na 100 osób w wieku 15-64 lata (rysunek 5). Najbliższe dwie dekady przyniosą szybki wzrost obciążenia – jedynie w Irlandii wartość tego miernika nie przekroczy 30 osób. W Polsce wskaźnik obciążenia osobami starszymi wzrośnie z 19 osób do 35 osób. W latach 2030-2060 oczekiwany jest dalszy wzrost obciążenia. W efekcie w skali całej Unii miernik ten wzrośnie z 26 w 2010 r. do prawie 53 osób starszych przypadających na 100 osób w wieku produkcyjnym w 2060 r., czyli zamiast 4 osób w wieku produkcyjnym przypadających na jedną osobę starszą w 2010 r. po upływie 50 lat będzie jedynie 2 osoby w wieku pro-

dukcyjnym przypadać na jedną osobę starszą. Natomiast we wspomnianej grupie krajów wskaźniki obciążenia demograficznego osobami starszymi będą wyższe – od 55 osób starszych w Czechach do 69 osób w Bułgarii.

Jeśli uwzględni się jeszcze poziom zatrudnienia w poszczególnych krajach i profile zatrudnienia według wieku, niezbędne do wyznaczenia efektywnego współczynnika obciążenia osobami starszymi⁴, staje się jasne, dlaczego niezbędne są reformy zmierzające do poprawy relacji między osobami pracującymi a osobami korzystającymi ze świadczeń, w tym świadczeń emerytalnych, zwłaszcza w wymienionych wyżej krajach o najgłębszych przemianach struktur wieku ludności. Generalnie bowiem w tych krajach stopy zatrudnienia są niższe, także wskaźniki zatrudnienia kobiet pozostają na poziomie niższym od średniej dla całej UE, a w niektórych z nich stopy zatrudnienia osób w wieku 55-64 lata są także niskie (Economic Commission 2010).

Przebieg życia jednostki, sieci rodzinne, gospodarstwa domowe, relacje między pokoleniami

Przeobrażenia procesu reprodukcji ludności mają swój wymiar na poziomie jednostkowym, który może być scharakteryzowany z perspektywy przebiegu życia jednostki (*life course perspective*) opisywanego poprzez występowanie, rozkład w czasie i sekwencje określonych zdarzeń demograficznych. Wydłużenie życia ludzkiego sprawia, że jednostki znacznie większą część swej biografii spędzają w fazie „życia dorosłego“, a zwłaszcza wydłuża się czas pozostawania w starszym wieku niezależnie od tego, czy ukończenie 60 lat czy 65 lat uznaje się za granicę tego wieku. Ze względu na różnice trwania życia kobiet i mężczyzn kobiety spędzają w tej ostatniej fazie życia więcej czasu. Natomiast opóźnienie decyzji o tworzeniu własnej rodziny (związek, dziecko) przekłada się na dłuższe przebywanie w rodzinie pochodzenia (w gospodarstwie domowym rodziców), czyli zajmowania pozycji dziecka w rodzinie, i/lub dłuższe pozostawanie osób młodych w samodzielnym gospodarstwie nierodzinnym (wielo- lub jednosobowym).

Zmiany zachowań dotyczących tworzenia rodziny (związek, rodzicielstwo) i opuszczania domu rodzinnego określają tzw. przejście do dorosłości. Koncepcja ta, która może jeszcze obejmować zakończenie edukacji formalnej i wejście na rynek pracy, znajduje rosnące zastosowanie w badaniach demograficznych nad zmianami rodzin i gospodarstw domowych (e.g. Corijn, Klijsing, 2001, Billari et al. 2001, Billari, 2001, 2004, 2006, Gauthier 2007; Liefbroer and Toulemon, 2010; Billari and Liefbroer, 2010, Iacovou and Skew, 2010). Demografowie na

⁴ Efektywny współczynnik obciążenia osobami starszymi wyznaczany jest jako relacja między liczbą osób biernych zawodowo w wieku 65 lat i więcej oraz liczbą pracujących w wieku produkcyjnym.

ogół odwołują się do ujęcia mającego za podstawę określone zdarzenia demograficzne (*event-based concept*): opuszczanie domu rodzinnego, tworzenie związku (kohabitacja, małżeństwo), urodzenie pierwszego dziecka. Zmiany wzorców przejścia do dorosłości definiowanych przez rozkład w czasie i sekwencje tych zdarzeń ilustrują przemiany wzorców przebiegu życia (*life course patterns*). Coraz więcej uwagi zwraca się przy tym na długość okresu pomiędzy tymi zdarzeniami demograficznymi i ich rekurencyjny charakter, a także na kontekst ekonomiczny i społeczno-kulturowy występowania określonych wzorców przejścia do dorosłości (np. Aassve, Billari and Piccarella 2007, Elzinga and Liefbroer 2007, Billari and Liefbroer, 2010, Vitali, 2010, Robette, 2010).

By omówione wcześniej zmiany zachowań dotyczących tworzenia rodziny ująć w kategoriach zmian wzorca przejścia do dorosłości konieczny jest jeszcze krótki opis procesu opuszczania domu rodzinnego przez dorosłe dzieci. Odwołując się do wieku opuszczania domu rodzinnego, można wyróżnić trzy podstawowe wzorce: wczesne wychodzenie z domu rodzinnego, późne opuszczanie domu rodzinnego oraz tworzenie własnej rodziny w gospodarstwie domowym rodziców („*partnering in a parental household*“) (Billari et al., 2001, Saraceno et al., 2005). Ostatni wzorec oznacza zmianę sekwencji zdarzeń – młodzi ludzie tworzą własną rodzinę przed wyjściem z domu rodzinnego.

Generalnie stosunkowo wczesne odejście z domu rodzinnego występuje w krajach Europy Północnej, zaś późne opuszczenie domu rodziców charakterystyczne jest dla krajów Europy Południowej. Wiek opuszczenia domu rodzinnego w pozostałych krajach europejskich mieści się między tym, co charakteryzuje wymienione dwie skrajne grupy krajów, choć młodzi ludzie w krajach Europy Środkowo-Wschodniej przeciętnie później wychodzą z domu rodziców niż młodzi ludzie w krajach Europy Zachodniej. Ponadto, wzorec trzeci – tworzenie własnej rodziny przed puszczeniem gospodarstwa domowego rodziców – jest charakterystyczny dla Europy Środkowo-Wschodniej, gdzie relatywne późne opuszczenie domu rodzinnego współwystępuje ze stosunkowo wczesnym wiekiem zawierania pierwszych małżeństw mimo wyraźnego opóźniania decyzji o pierwszym związku (Saraceno, 2008b, Kotowska et al., 2010, Billari and Liefbroer, 2010, Iacovou and Skew, 2010). Analizy zachowań kobiet pokazują, iż mimo zmian zachowań dotyczących opuszczania domu rodzinnego, które można zilustrować np. spadkiem wieku wyjścia z domu rodziców przez kobiety z kohort 1950-69 w porównaniu z kobietami urodzonymi w latach 1930-39 oraz odwrócenia tego trendu w kohortach z lat 1970-79 (Billari and Liefbroer, 2010), utrzymują się wzorce wyjścia z domu rodzinnego w poszczególnych grupach krajów opisane wyżej.

Spśród trzech zdarzeń demograficznych uznanych za „markery“ przejścia do dorosłości stosunkowo najslabszym zmianom w czasie podlegał wiek opuszczania domu rodziców, natomiast występowanie pozostałych zdarzeń tzn. tworzenie

pierwszych związków oraz urodzenie pierwszego dziecka zmieniło się zasadniczo, odzwierciedlając zmiany wzorca przejścia do dorosłości. Jak proponują Billari and Liefbroer (2010), zmiany zachowań w tej fazie przebiegu życia odzwierciedlają przeobrażenia wzorca przejścia do dorosłości od dominującego w latach 1950-tych i 1960-tych wzorca, który może być określony jako „*early, contracted and simple*“ do nowego wzorca „*late, protracted and complex*“, który rozprzestrzenił się stopniowo w Europie odzwierciedlając zmiany dotyczące rodziny ujmowane jako opóźnienie, deinstytucjonalizacja i destabilizacja rodziny. Zróznicowanie zmian w czasie oraz ich różne nasilenie determinują różnice przebiegu tych przeobrażeń wzorca przejścia do dorosłości między krajami, których cechami wspólnymi są destandardyzacja i dywersyfikacja zachowań, opóźnienie i zmiany sekwencji zdarzeń oraz rozluźnienie powiązań między nimi.

Późniejsze występowanie zdarzeń związanych z przejściem do dorosłości wpływa nie tylko na czas występowania innych zdarzeń w przebiegu życia danej jednostki ale także na biografię demograficzną innych jednostek. Odraczenie urodzenia pierwszego dziecka oznacza opóźnianie przejścia do zostania rodzicem i prowadzi do zwiększenia odstępów międzygeneracyjnego. Konsekwentnie następuje opóźnienie wieku zostania dziadkiem. Wydłużenie czasu pozostawania w domu rodzinnym przez dorosłe dzieci przesunęło do późniejszego wieku fazę pustego gniazda (*empty-nest phase*) doświadczaną przez rodziców. Generalnie można mówić o opóźnieniu przejść w przebiegu życia (*postponement of life course transition*), czyli opóźnieniu występowania zdarzeń demograficznych w życiu jednostki, które jest zasadniczą i nieodwracalną zmianą w przebiegu życia (Kohler et al., 2006).

Omawiane zmiany zachowań dotyczących rodziny prowadzą do dywersyfikacji form rodziny. Oprócz rodzin powstałych poprzez zawarcie związku małżeńskiego coraz więcej jest rodzin tworzonych na podstawie związku konsensualnego czy związku LAT (*Living-Apart-Together*), a także coraz częściej występują rodziny zrekonstruowane, w których przynajmniej jedno z partnerów ma dziecko z innego związku (*reconstituted family, patchwork family*).

Oprócz tego zwiększa się zmienność form rodziny w przebiegu życia jednostki, która może w różnych fazach swego życia być członkiem różnych form rodziny, a także praktykować w ustalonej fazie życia naprzemiennie różne formy rodziny (np. kohabitację oraz związek LAT). Dodatkowo rosnące znaczenie migracji jako składowej biografii demograficznej sprawia, że coraz więcej osób ma doświadczenie przebywania poza swoją rodziną, a także funkcjonowania w rodzinie, której członkowie są czasowo nieobecni. Rośnie zatem liczba rodzin bez jednego z partnerów nie tylko w wyniku rozwodu czy separacji, ale także długotrwałej nieobecności z powodu migracji, coraz więcej jest rodzin bez stałej obecności jednego lub obojga rodziców. Ponadto coraz częściej występują rodziny, których członkowie

regularnie spędzają kilka dni w tygodniu/miesiącu poza domem z powodu pracy zawodowej poza miejscem zamieszkania.

Podsumowując tę część rozważań, należy stwierdzić, że zasadnicze zmiany, jakim uległy biografie demograficzne jednostek, określają powiązania rodzinne, struktury rodzin i gospodarstw domowych. Opóźnianie występowania zdarzeń demograficznych w życiu jednostki, wydłużanie czasu przebywania w różnych fazach, a także częstotliwość zdarzeń i zróżnicowanie sekwencji zdarzeń w przebiegu życia jednostki sprawia, że sieci rodzinne (*family networks*) stają się bardziej różnorodne i złożone. Większa liczba współistniejących generacji wskutek wydłużenia się życia ludzkiego z jednej strony, a także większa częstotliwość występowania rozwodów, separacji, kohabitacji i powtórnych małżeństw z drugiej prowadzi do zwiększenia się różnorodności związków rodzinnych wewnątrz sieci rodzinnych, które stały się bardziej złożone (Golini, Iacoucci 2006, de Jong Gierveld, Dykstra 2006). Ponadto współegzystowanie kilku generacji występujące wraz ze zmniejszaniem się liczby krewnych w tej samej generacji prowadzi do tzw. wertykalizacji więzi rodzinnych (*verticalisation of kinship*). Polega ona na wydłużeniu (do kilku generacji) i jednocześnie zawężeniu (coraz mniejszej liczbie krewnych w ramach tej samej generacji) sieci krewniaczych (np. Saraceno 2008a, Fokkema, ter Bekke, Dykstra 2008). Innym efektem zmian biografii demograficznych jest nie tylko wydłużenie czasu pełnienia różnych ról rodzinnych przez jednostki (dłuższe pozostawanie na pozycji dziecka w rodzinie czy dłuższy czas funkcjonowania jako rodzic, dziadek), a także pełnienie jednocześnie kilku ról rodzinnych np. osoby dorosłe mogą być rodzicami czy dziadkami i jednocześnie pozostawać dzieckiem dla sędziwych rodziców. Ma to istotnie znaczenie dla równoległego występowania różnych zobowiązań rodzinnych. Na przykład, kobiety w wieku 50-59 lat opisywane są jako „*sandwich generation*“, od których oczekuje się spełnienia zobowiązań opiekuńczych zarówno wobec swoich wnuków jak i starszych rodziców (np. Grundy, Henretta 2006).

Zmiany przebiegu życia jednostek, zmiany zachowań dotyczących rodziny, a także spadek umieralności i wzrost mobilności mają też swój wymiar strukturalny – ulegają przekształceniu struktury rodzin i gospodarstw domowych. Współwystępowanie różnych, równoprawnych form związków heteroseksualnych spowodowało znaczne zróżnicowanie typologiczne rodzin. Oprócz wyróżnianych dotąd rodzin tworzonych przez parę małżeńską z dziećmi lub bez dzieci oraz rodzin niepełnych pojawiły się nowe formy rodziny tworzone przez pary kohabitujące z dziećmi lub bez dzieci, rodziny zrekonstruowane czy pary tworzące związek LAT (*Living-Apart-Together*).

Ewolucja struktur rodzin i gospodarstw domowych w krajach europejskich podlega z jednej strony pewnym ogólnym prawidłowościom, z drugiej zaś jej przebieg jest zróżnicowany między krajami. Do wspólnych cech przekształceń

struktur rodzin i gospodarstw domowych identyfikowanych na ogół na podstawie danych pochodzących ze spisów powszechnych można zaliczyć (por. np. Philipov, 2006, Kotowska, 2010):

- wzrost liczby rodzin: niepełnych tworzonych głównie przez samotne matki, rodzin zrekonstruowanych, rodzin tworzonych przez pary bezdzietne, związków pozamałżeńskich (kohabitacje, LAT),
- spadek liczby rodzin z dziećmi,
- spadek liczby rodzin tworzonych na podstawie małżeństwa,
- wzrost liczby jednoosobowych gospodarstw, przy czym znaczna ich część jest tworzona przez starsze kobiety,
- spadek liczby gospodarstw wielorodzinnych na rzecz wzrostu liczby gospodarstw jednorodzinnych z rodziną nuklearną,
- spadek średniej wielkości gospodarstwa.

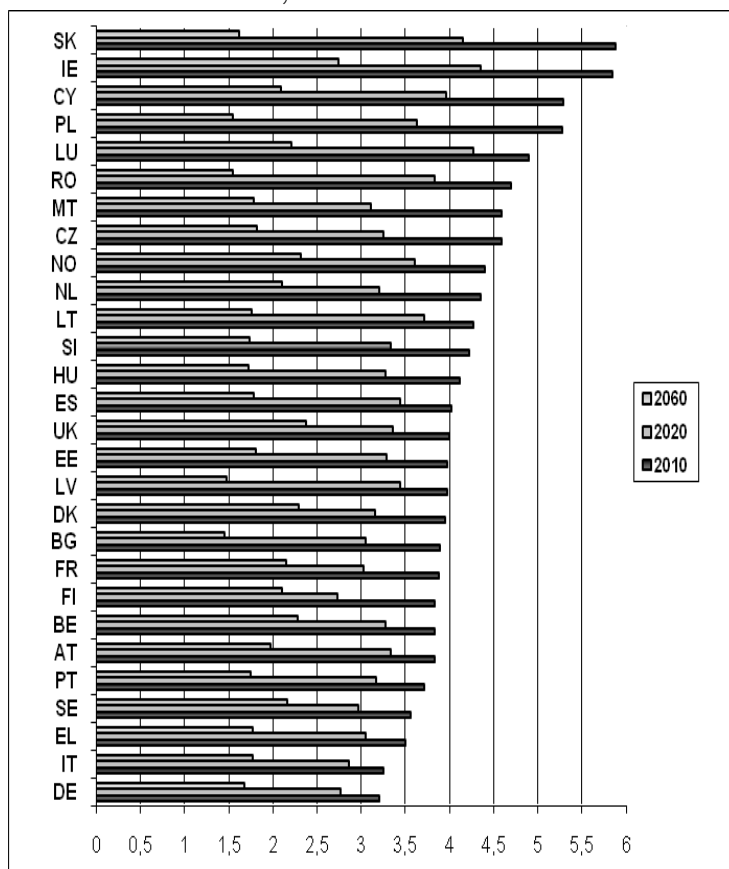
Dodatkowo w wielu krajach obserwuje się jeszcze wzrost liczby jednoosobowych gospodarstw domowych formowanych przez osoby młode.

Ponadto ze względu na dokonujące się zmiany składu gospodarstw domowych coraz częściej sięga się do opisu struktur ludności charakteryzowanych poprzez skład gospodarstwa lub pozycję osoby w gospodarstwie domowym (*living arrangements*), przy czym opis ten jest zwykle dokonywany dla grup wieku odzwierciedlających fazy przebiegu życia (0-17, 18-34, 35-49, 50-64, 65 i więcej) (np. Saraceno, 2008b, Kotowska et al., 2010). Zróżnicowanie *living arrangements* między poszczególnymi grupami wieku oraz między krajami odzwierciedla zarówno opisywane wyżej różnice w przebiegu przemian procesu reprodukcji ludności, zmian zachowań dotyczących rodziny jak i wpływ czynników ekonomicznych i kulturowych. Na przykład osoby w wieku 50-64 lata w krajach Europy Południowej częściej są członkami gospodarstw tworzonych przez parę z dziećmi niż przez parę bez dzieci, podczas gdy w krajach Europy Północnej czy Zachodniej częściej pozostają w gospodarstwach z partnerem ale bez dzieci. Z kolei wśród osoby w wieku 65 lat i więcej na ogół tworzą gospodarstwa jednoosobowe (znacznie częściej kobiety niż mężczyźni) albo pozostają z partnerem ale bez dzieci (wyraźnie rzadziej kobiety niż mężczyźni), choć występuje silne zróżnicowanie między krajami. W krajach Europy Południowej odsetek starszych mężczyzn w gospodarstwach jednoosobowych nie przekracza 16%, w Europie Północnej odsetek ten oscyluje w przedziale 27-35. Z kolei udział starszych kobiet żyjących samotnie waha się między 24% w Portugalii oraz 66% w Norwegii (Kotowska et al., 2010).

Zmiana struktury wieku oznacza także – o czym często się zapomina – zmianę liczbowych relacji pomiędzy kolejnymi generacjami dziadków-rodziców-dzieci. W związku z wydłużaniem się ludzkiego życia i równoczesnego spadku liczby urodzeń, proporcje pomiędzy liczebnością pokolenia dziadków i wnuków będą wyraźnie ulegać zmianie na korzyść najstarszego pokolenia. Bardzo prostym i rów-

nocześnie wyrazistym wskaźnikiem charakteryzującym te zmiany jest „wskaźnik potencjalnego wsparcia”, który można interpretować jako liczbę dorosłych dzieci i wnuków (osób w wieku 15-64 lata) przypadających na osobę z generacji „dziadków” (osoby w wieku 65 i więcej lat).

Rysunek 6. Liczba osób w wieku 15-64 na osobę w wieku 65 i więcej lat, 2010-2020-2060

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EUROPOP 2010, scenariusz zbieżności, Eurostat.

W Polsce ten wskaźnik w 1950 r. wynosił 12 osób, w 2010 r. – nieco ponad 5 osób, według prognozy zaś w 2020 r. będzie niższy niż 4 osoby, a w 2060 wyniesie już tylko 1,5 (rysunek 6). Jak widać, taka tendencja występuje we wszystkich bez wyjątku krajach europejskich, chociaż skala zmian jest różna. Nie wnikając w szczegóły zauważmy, że (poza nielicznymi wyjątkami) kraje, które w 2010 r. miały relatywnie niski wskaźnik potencjalnego wsparcia, 50 lat później charakteryzują się względnie wysokimi jego wartościami w porównaniu z tymi krajami, które aktualnie są w lepszej z tego punktu widzenia sytuacji, chociaż we

wszystkich krajach do 2060 r. nastąpi znaczący spadek tej wartości. W większości przypadków są to kraje, w których obserwuje się stosunkowo wysoką (jak na Europę) płodność, a które jej spadku doświadczyły wcześniej i w ostatnich dekadach nastąpiło zjawisko odbudowy płodności (*recuperation*). Wyniki te pokazują, jak długofalowe są skutki spadku płodności i liczby urodzeń oraz wynikających z odbudowy płodności zmian w strukturze wieku, czyli jak długofalowe są konsekwencje aktualnej sytuacji demograficznej. Te zmiany wartości wskaźnika potencjalnego wsparcia oznaczają tyle, że w starzejącej się populacji zmniejszać się będą zasoby nieformalnej opieki nad osobami starszymi realizowanej dotychczas głównie w strukturach rodzinnych. W konsekwencji oznacza to konieczność rozbudowy stosownego instytucjonalnego systemu opieki w przyszłości, co oczywiście ma wymiar ekonomiczny. Ta zmiana relacji liczbowych pomiędzy generacjami ma również społeczny i psychologiczny wymiar związany z ograniczaniem się „gęstości” sieci kontaktów rodzinnych i w efekcie zmianą modelu rodziny i jej i funkcji.

Innym wskaźnikiem, charakteryzującym obserwowane i przewidywane zmiany struktury wieku ludności, który uwzględnia gwałtowny przyrost liczby osób najstarszych (powyżej 80 lat) może być „wskaźnik opieki nad rodzicami”. Wskaźnik ten informuje, ile osób w sędziwym wieku (80+) przypada na 100 osób w najstarszych rocznikach wieku produkcyjnego (50-64). Na przykład w Polsce w 2010 r. ten miernik wyniósł 16 osób, według ostatniej projekcji Eurostatu w 2030 r. wyniesie 28 osób, a trzydzieści lat później aż 73 osoby. Jest to kolejne potwierdzenie radykalnej zmiany liczbowych relacji pomiędzy pokoleniami. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na szczególną sytuację pracujących osób ze starszych grup wieku produkcyjnego, niekiedy nazywanych „*sandwich generation*“ (o której już wspominaliśmy wcześniej). Wyraża to ich „ściśnięcie” pomiędzy obowiązkami zawodowymi i obowiązkami opiekuńczymi wobec rodziców w zaawansowanym wieku oraz coraz częściej koniecznością wsparcia własnych dzieci, urodzonych później i dłużej przebywających w systemie edukacji, a także uczestnictwa w opiece nad wnukami. Jak wynika z przewidywań, skala zjawiska „*sandwich generation*” będzie coraz większa.

Uwagi końcowe

U podstaw procesów ludnościowych tworzących nową demografię Europy leżą przemiany społeczne i ekonomiczne, które miały swój początek kilkadziesiąt lat temu w Europie Północnej i Zachodniej, przyczyniając się do drugiego przejścia demograficznego. Te przemiany objawiają się zmianami systemu wartości, postaw i zachowań (także demograficznych) jednostek, przekładającymi się na procesy na poziomie całej populacji. W nich też należy upatrywać źródeł zmian form i roli rodziny. W szczególności chodzi o zmianę roli ekonomicznej rodziny, która

w znacznym stopniu została „przejęta” przez *welfare state*. Współczesna rodzina jest głównie miejscem zaspokajania emocjonalnych potrzeb więzi i opiekuńczości, ale długookresowe zmiany demograficzne mogą spowodować pewne zakłócenia w wypełnianiu tej jej ważnej funkcji.

Dokonujące się z różną intensywnością w krajach europejskich zasadnicze zmiany zachowań dotyczących rodziny prowadzą do destandardyzacji zachowań demograficznych i ich segmentacji, które przejawiają się rosnącym zróżnicowaniem decyzji podejmowanych w różnych fazach przebiegu życia, zmianą sekwencji zdarzeń oraz osłabieniem lub zerwaniem powiązań między nimi (małżeństwo a urodzenie dziecka). Ich rezultatem są nowe formy rodziny i rosnące zróżnicowanie typów rodzin i gospodarstw domowych, które generują nowe wyzwania badawcze. Po pierwsze, konieczne jest zbudowanie spójnych i jednoznacznych, porównywalnych międzynarodowo definicji nowych zjawisk po to, aby można było prowadzić ich poprawną obserwację. Bez lepszej dokumentacji rzeczywistych procesów poprzez zmiany definicji, metod i zakresu zbieranych danych luka między stanem faktycznym a zarejestrowanym, czyli między rzeczywistym przebiegiem tych procesów a informacją o nich w statystyce publicznej będzie się powiększać. Po drugie zaś, potrzebne są interdyscyplinarne badania pozwalające na zrozumienie złożoności tych zjawisk, identyfikację przyczyn i konsekwencji zachodzących zmian, które niewątpliwie, będą kształtować demograficzną przyszłość a wraz z nią przyszłe problemy społeczne i ekonomiczne.

Ponadto dla zrozumienia współczesnych zachowań demograficznych konieczne jest ich badanie w perspektywie całego przebiegu życia jednostek, a także łączenia dwóch zasadniczych perspektyw badawczych, czyli badań w skali makro oraz w skali mikro. W dyskusjach o konsekwencjach nowej demografii Europy, a zwłaszcza o ekonomicznych konsekwencjach zmian struktur wieku ludności przeważa skala makro. Nie można jednak pominąć wpływu nowego porządku demograficznego na współzależności na poziomie rodziny i gospodarstwa domowego, co także rodzi określone skutki w skali całej populacji.

Omawiane trendy współczesnych przemian demograficznych w krajach europejskich określają uwarunkowania demograficzne rozwoju w Europie, zasadniczo odmienne występujących w drugiej połowie XX wieku. Istotne jest zrozumienie zarówno ich wspólnych cech jak i różnic między krajami, dotyczącymi przede wszystkim rozłożenia zmian w czasie i ich nasilenia. Wynikiem tego jest zróżnicowanie przewidywanych przekształceń struktur wieku ludności, a także przeobrażeń struktur rodzinnych i gospodarstw domowych. Prowadzi to do oczywistej konieczności dokonywania analiz porównawczych i uważnego rozpatrywania specyfiki przemian ludnościowych w danym kraju/grupie krajów w ramach nowej demografii Europy.

Bibliografia

- [1] A. Aassve, F.C. Billari and R. Piccaretta (2007), Strings of adulthood: a sequence analysis of young British women's work-family trajectories, *European Journal of Population* 23(3-4), 369-388.
- [2] Bijak J., Kupiszewska D., Kupiszewska M., 2008, Replacement Migration Revisited: Simulations of the Effects of Selected Population and Labor Market Strategies for the Aging Europe, 2002–2052, *Population Research and Policy Review* no 27, 321-342.
- [3] F.C. Billari (2001), The analysis of early life courses: complex descriptions of the transition to adulthood, *Journal of Population Research* 18(2), 119-142.
- [4] F.C. Billari (2004), 'Becoming an adult in Europe: A macro(/micro)-demographic perspective', *Demographic Research*, Special Collection 3 (2), 13-44.
- [5] F. Billari (2005), Partnership, Childbearing and Parenting: Trends of the 1990s, w: M.Macura M., A.L. MacDonald and W. Haug W. (eds.) *The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses* (New York and Geneva: United Nations), 63–94.
- [6] F.C. Billari (2006), The transition to parenthood in European societies, w: L.Hintrais, D.Philipov, F.C.Billari, *Policy Implications of Changing Family Formation*, *Population studies* no.49, Council of Europe Publishing, 63 – 116.
- [7] F.C. Billari, D. Philipov and P. Baizán (2001), Leaving Home in Europe. The Experience of Cohorts Born around 1960, *MPIDR Working Paper* WP 2001-014.
- [8] F. C. Billari, H-P. Kohler (2004), Patterns of Low and Lowest-Low Fertility in Europe, *Population Studies* 58, 161-176.
- [9] F.C. Billari and A.C. Liefbroer (2007), Should I stay or should I go? The impact of age norms on leaving home, *Demography* 44 (1), 181-198.
- [10] F.C. Billari and A.C. Liefbroer (2010), Towards a new pattern of transition to adulthood, *Advances in Life Course Research* 15, 59-75.
- [11] D.Coleman (2009), Migration and its consequences in 21st century Europe, *Vienna Yearbook of Population Research*, Special issue on "Impact of migration on demographic change and composition in Europe", 1-18.
- [12] M. Corijn and E. Klijzing (eds.) (2001), *Transitions to adulthood in Europe*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- [13] J. De Jong Gierveld, Dykstra P.A. (2006), Impact of longer life on care giving from children, w: Yi Z., Crimmins E.M., Carrière Y., Robine J.-M. (ed.), *Longer life and healthy aging*, Springer, Dordrecht, 239-260.
- [14] Economic Commission (2010), *Employment in Europe 2010*, Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Brussels 2010.
- [15] T. Fokkema, ter Bekke S., Dykstra P.A. (2008), Solidarity between parents and their adult children in Europe, *NIDI Report* No. 76.
- [16] A.H.Gauthier (2007), Becoming a young adult: an international perspective on the transition to adulthood, *European Journal of Population* 23(3-4), 217-223.
- [17] A.Golini, Iacoucci R. (2006), Demographic trends and relationships between generations, w: Casselli G., Vallin J., Wunsch G. (ed.), *Demography: analysis and synthesis: a treatise in population studies*, Elsevier.
- [18] E.Grundy, Henretta J.C. (2006), Between elderly parents and adult children: a new

- look at the intergenerational care provided by the ‘sandwich generation’, *Ageing and Society* 26 (5), 707-722.
- [19] L.Hantrais (2006), Living as a family in Europe, w: L.Hintrais, D.Philipov, F.C.Billari, Policy Implications of Changing Family Formation, Population studies no.49, Council of Europe Publishing, 117-181.
- [20] J.Z. Holzer, 2003, Demografia, Warszawa, PWE. M.
- [21] Iacovou and A. Skew (2010), Household Structure in the European Union, ISER Working Papers 2010-10, Institute for Social and Economic Research.
- [22] H-P. Kohler, F. C. Billari, J. A. Ortega (2006), Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options, w: F. R. Harris (Ed.), The Baby Bust:Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes? Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 48-109.
- [23] I.E. Kotowska, A. Matysiak, A. Pailhé, A. Solaz, M. Styrz and D. Vignoli (2010), Second European Quality of Life Survey: Family life and work, Luxembourg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Office for Official Publications of the European Communities.
- [24] I.E. Kotowska (2009), Zmiany modelu rodziny a zmiany aktywności zawodowej kobiet w Europie, w: Kotowska I.E. (red.), 2009, Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 15-56.
- [25] I.E. Kotowska (2010), Prognozowanie gospodarstw domowych, w: J.Kurkiewicz, Procesy demograficzne i metody ich analizy, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, 298-325.
- [26] R. Lesthaeghe (2010), The Unfolding Story of the Second Demographic Transition, referat prezentowany na konferencji “Fertility in the History of the 20th Century – Trends, Theories, Public Discourses, and Policies”, Akademia Leopoldina & Berlin-Brandenburgische Akademie, 21-23 styczeń, 2010.
- [27] A.C. Liefbroer and L. Toulemon (2010), Demographic Perspectives on the transition to adulthood: An introduction, *Advances in Life Course Research* 15, 53-58.
- [28] W. Lutz, B.O’Neill, S.Scherbov (2003), Europe’s population at a turning point, *Science*, 299 (28), 1991-1992.
- [29] W. Lutz, V.Skirbekk, M.R.Testa (2005), The low fertility trap hypothesis: forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe, Vienna Institute of Demography Research Paper no 4.
- [30] D. Philipov (2006), Portrait of the family in Europe, w: L.Hintrais, D.Philipov, F.C.Billari, Policy Implications of Changing Family Formation, Population studies no.49, Council of Europe Publishing, 19-62.
- [31] A. Prskawetz, M. Mamolo and H. Engelhardt (2010), On the relation between fertility, natality, and nuptiality, *European Sociological Review* 26(6), 675-689.
- [32] N. Robette (2010), The diversity of pathways to adulthood in France: Evidence from a holistic approach, *Advances in Life Course Research* 15, 89-96.
- [33] J. Salt (2005), Current Trends in International Migration in Europe, Strasbourg: Council of Europe.
- [34] C. Saraceno (2008a), Introduction: Intergenerational Relations in Families – a Micro-macro Perspective, w: C. Saraceno (ed.) Families, Ageing and Social

- Policy. Intergenerational Solidarity in European Welfare States, Cheltenham, UK-Northampton, USA: Edward Elgar Publishing Limited, 1-19.
- [35] C. Saraceno (2008b), Patterns of family living in the enlarged EU, w: J. Alber J. T. Fahey and C. Saraceno (eds.) Handbook of Quality of Life in the Enlarged Union, London and New York: Routledge, 47-72.
- [36] C. Saraceno, M. Olagnero, P. Torrioni (2005), First European Quality of Life Survey: Families, Work and Social Networks (Luxembourg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Office for Official Publications of the European Communities)
- [37] T.Sobotka (2009), Migration continent Europe, Vienna Yearbook of Population Research, 2009 Vienna Yearbook of Population Research, Special issue on "Impact of migration on demographic change and composition in Europe", 217-233.
- [38] T. Sobotka and L. Toulemon (2008), Overview Chapter 4: Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe, w: T.Frejka, J.Hoem, T.Sobotka, and L.Toulemon (eds.) Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview, Demographic Research, Volume 19: Articles 1-10, Max Planck Demographic Institute, 85-138.
- [39] The 2012 Ageing Report: Underlying Assumptions and Projection Methodologies, European Economy 4/ 2011.
- [40] N. Van der Gaag, van der Erf R. (2008), EUROPOP2008 compared with EUROPOP2004, Research Note, European Observatory on Demography and the Social Situation – Demography Network, European Commission, Brussels.
- [41] D.J. Van de Kaa (2004), Is the second demographic transition a useful research concept: questions and answers, w: G. Feichtinger (ed.), Vienna Yearbook of Population Research. Vienna: Institute of Demography, 4-10.
- [42] D.J. Van de Kaa D.J. (2008), Demographic transitions, w: Zeng Yi (ed.) Demography, Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS), Developed under the Auspices of the UNESCO (Oxford, UK: Eolss Publishers), <http://www.eolss.net>
- [43] A. Vitali (2010), Regional differences in young Spaniards' living arrangement decisions: A multilevel approach, Advances in Life Course Research 15, 97-108.

* * *

New demography of Europe and the family

Abstract

The article discusses contemporary demographic changes in Europe which result in the new demography of the continent. That emerging demographic regime defines new determinants of development, remarkably different from observed until now. It is not only due to changes in the population growth and the age composition. Significant transformations of family network and household structures as well intergenerational relations contribute to that change as well. Dramatical shifts in the age compositions of the EU populations are illustrated by results of the Eurostat population projections of 2010. Furthermore, new family forms and living arrangements are focused on as results of a fundamental transformations of individuals' life courses. The discussion accentuates long-term consequences of the ongoing demographic changes, their commonalities and differences in the

European countries. Finally, research challenges are pointed out to reflect adequately more dynamic and complex population processes, including both macro and micro perspectives and referring to the life course approach.

Key words: new demography of Europe, population reproduction, ageing, intergenerational relationships, family forms, life course.

Autorzy:

Irena E. Kotowska, Instytut Statystyki i Demografii, Szkoła Główna Handlowa, ul. Madalińskiego 6/8, 02-513 Warszawa,

email: iekoto@sgh.waw.pl

Janina Józwiak, Instytut Statystyki i Demografii, Szkoła Główna Handlowa, ul. Madalińskiego 6/8, 02-513 Warszawa,

email: ninaj@sgh.waw.pl